

lens bibliotek. I Kjeld Galsters bog veksler aktstykker og forfatterens tekst mellem hinanden i en noget uoverskuelig form; men som helhedsresultat fremtræder et i kraft af detaljerne sjældent livfuldt billede af de to mænds arbejde, af provinsens kultur- og af tidens sparsommelighed. Stykket om Ålborg Sparekasse fra 1820 er kun nogle få sider om arbejdet forud for grundlæggelsen.

Vagn Dybdahl.

Mellem klassiske filologer. Af Niels Bygom Krarups brevvekslinger. Udgivet med en biografisk ramme og kommentar ved Morten Borup. (Rosenskilde og Bagger, 1957). 240 s.

De to skolemand, der er hovedpersonerne i denne brevudgave, N.B. Krarup (senere rektor for Vestre Borgerdyd) og F.C. Olsen (senere rektor i Viborg) er vel begge glemte – selv om Olsen huskedes langt op i tiden for sin fortræffelige levnedstegning af Poul Møller. Når lektor Borup alligevel har fundet deres indbyrdes korrespondance fra begyndelsen af 1820'erne værdig til udgivelse er det vel først og fremmest på grund af det tidsbillede, den frembyder. De var begge medlemmer af kredsen omkring digteren, og denne optræder i øvrigt også selv som korrespondent med flere breve, for de tidligstes vedkommende i en festlig gavflab-stil. Langt størsteparten er dog vekslede mellem Krarup og Olsen under en rejse, som den førstnævnte i årene 1821–24 foretog til Tyskland, Italien og Frankrig. Olsen, der var Krarups elev, fortæller løst og fast om livet i København, sit arbejde og sig selv. Han var en ganske interessant personlighed, som ved vennens protektion var blevet hjulpet frem fra små kår. På trods af utvivlsomt gode evner havde han livet igennem store besværligheder dels af økonomisk, dels af mere personlig art. Det var en tid lang en al-

mindelig antagelse, at hans udnævnelse til rektor i Viborg var et forsøg fra Christian VIII på at holde ham borte fra den københavnske frihedsbevægelse. Interessantest i samlingen er Krarups skildringer fra de lærde kredse ude i Europa, som han under sin rejse kom i kontakt med – og det på trods af, at han er en ret tør brevsriver. Det vrimler med kendte navne, som det på den tid var yderst let for en rejsende at komme i forbindelse med. Stablen af introduktionsbreve var et fast tilbehør til bagagen. Hos de fleste høstede han et stort udbytte; kun Hegel kunne han ikke trænge ind til. Han erklærer rent ud, at han ikke forstod et ord. Rejsen blev foretaget på grundlag af stipendier, og Olsen var hans kassemester hjemme, et arbejde, der ofte var besværligt nok. Selv om Krarup i første række var rejst som filolog, var han dog helt på det rene med, at han siden ville til skolen, og han forsøgte heller ikke at gøre iagttagelser på dette område. De blev dog kun i ringe grad omsat i praksis, da han få år efter blev rektor. Brevene er forsynede med et omfattende noteapparat, og bogen rummer desuden udmærkede biografier af Krarup og Olsen.

Finn H. Lauridsen.

Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. (Skrifter, udgivet af Historisk Samsfund for Sønderjylland, nr. 19, 1958). 308 s.

I sin disputats fra 1923 om sprogreskripterne og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigene holdt Holger Hjelholt sig overvejende til administrationens tolkning og gennemførelse af reskripterne. Med hensigt afstod han fra en behandling af kampen om sprogordningen i dens udenrigspolitiske og dens lokale aspekt. Senere er der i sammenfattende skildringer af tidens historie og i tids-

skriftartikler leveret spredte bidrag til en beskrivelse af de stridigheder, reskripterne affødte mellem de danske myndigheder og de tyskorienterede slesvigere og – hvad der er det mest spændende – mellem danskerne i grænselandet indbyrdes.

En samlet og fuldstændig skildring af disse stridigheder findes imidlertid ikke, hvilket egentlig er ret påfaldende i betragtning af det fyldige brevmateriale, der findes i Regenburgs ufatteligt righoldige arkiv. En sådan skildring måtte også forudsætte grundige, lokalt begrænsede undersøgelser, og med sin bog om brydningerne i Tønder har dr. Nyholm vist, hvor meget der kan nås på dette område.

Nu er modsætningerne i Tønder også et af de mest taknemmelige emner at give sig i lag med i denne forbindelse, fordi den bekendte, frisindede Klosterpolitik bæres af mænd, der spillede en rolle i det nationale og religiøse liv i Tønder mellem de slesvigske krige. Derfor kan Nyholm med sin afhandling belyse ikke blot de lokale brydninger omkring sprogreskripterne og afdække personlige, religiøse og politiske modsætninger bag uoverensstemmelserne; han kan tillige udvide synsfeltet til at omfatte en vigtig principiel side af debatten om sprogordningen.

Dr. Nyholm viser, at man ikke, som sket er, kan tillægge archidiakonen i Tønder, Johs. M. Dahl, hovedæren for at have gennemført den sproglige nyordning af Tønders skolevæsen i overensstemmelse med sprogreskripterne (således bl. a. Kn. Fabricius i »Sønderjyllands Historie« VI). Ganske vist blev Dahl i 1851 kaldet til sit embede under den forudsætning, at han skulle overvåge reskriptets gennemførelse, og han blev derfor samtidig skoleinspektør, hvorved han kom til at øve afgørende indflydelse på skolevæsenet. Men grunden for ordningen var lagt af den energiske borg-

mester C. A. Kiær, der fra 1851, til han i 1853 meget mod sin vilje måtte overtage embedet som herredsfoged for Tønder og Højer herreder, med energi foretog omlægningen af sproget i skolerne. I hvert fald i sine første år som skoleinspektør fulgte Dahl ganske Kiærs direktiver, og de senere foranstaltninger med den gradvise, men konsekvente, fuldstændige indførelse af dansk skolesprog lå i direkte forlængelse af Kiærs planer.

Resultatet af sprogreskripterens gennemførelse blev for kirkens vedkommende den ejendommelige situation, at hovedpræsten, den danske provst Odin Tidemand, kom til udelukkende at prædike på tysk, mens Dahl holdt de danske gudstjenester, og den tyskdannede trediepræst, Carstens, prædikede på tysk hveranden søndag eftermiddag, men på dansk for landmenigheden, der iøvrigt i religiøs henseende var den mest levende. Carstens var imidlertid afskåret fra at holde dansk altergang. Det skulle Dahl gøre, og det gav anledning til adskillig splid, fordi han nægtede at modtage Carstens' skriftebørn.

Provst Tidemand blev nok i det hele sat i dens mest pinefulde stilling, og han led under den hele sin embedstid igennem. Konfirmationen var nemlig fra 1854 blevet rent dansk, og han kunne følgelig ikke henvise sine konfirmander til sine egne højmesseprædikener, der jo var tyske, men måtte sende dem til Dahl. Samtidig samledes de tyske borgere naturligt nok om Carstens, og Tidemand fik kun et forsvindende ringe antal kirkelige handlinger at udføre.

Han isoleredes yderligere derved, at Dahls indflydelse på skolespørgsmålene var uomtvistelig og støttedes fra ministeriet. Tilmed øgede Dahls selv sikre optræden og hans religiøse særstandpunkter vanskelighederne for den mere sagtmodige Tidemand. Begge disse mænds skæbne i Tønder blev egentlig tragisk. For Dahls vedkom-

mende kan man finde en stor del af årsagen hertil i hans egen optræden og i hans religiøse anskuelser, men for Tidemand skyldes det alene den vanskelige stilling, han uforskyldt blev anbragt i. Man kunne have ønsket, at Nyholm i sin bog havde ridset dette billede af provst Tidemand noget fastere op.

Men det er ganske berettiget, at afhandlingens hovedparti iøvrigt er bygget op omkring pastor Dahl. Han repræsenterede de tanker, der førte til Klostermødet, og skønt han ikke selv trivedes ved sit arbejde for den danske sag i Slesvig, blev han i sine synspunkter eksponent for de nye politiske og religiøse tanker, der i Sønderjylland fandt en rig arbejdsmark.

Meget tidligt tegnede sig i Tønder lokale fronter, parallelt med de politiske frontlinjer i kongeriget. Da regeringspolitikken efter januarkundgørelsen i 1852 måtte gå ind for Slesvigs særstilling og vendte sig mod inkorporationstanken, fulgte amtmanden, grev Arthur Reventlow, loyalt denne politik, og det bragte ham i et modsætningsforhold til de danskere i byen, der så med skepsis på, at båndene mellem kongeriget og Slesvig slækkedes. Greven blev – sikkert med adskillig uret – efterhånden betragtet mere som slesvig-holstenernes end som danskernes mand.

Et pudsigt, men karakteristisk udslag af denne modsætning er det, at Reventlow lod sin tjener udspionere byens embedsmænd, når de kørte vestpå, for at se, om de gjorde holdt i Møgeltønder. I så fald kom de nemlig, da Møgeltønder var en kongerigsk enklave, til at overtræde forbudet mod, at slesvigske embedsmænd uden tilladelse rejste til kongeriget! Dahl gik ofte til Møgeltønder, men hævdede, at det var almindelige spadsereture og ikke rejser, han foretog. Det indberettede Reventlow, og sagen blev afgjort derhen, at Dahl vel måtte spadserere sine ture, men han fik en

næse, fordi han havde sat sig ud over amtmandens påbud. Dog tilføjede ministeriet, at amtmanden havde været ubeføjet til at gribe ind, fordi præsterne ikke sorterede under ham. Reprimanden skulle derfor ikke uddeles af amtmanden, men af kirkevisitatoriet. Dettets eneste fungerende medlem var imidlertid grev Reventlow, som derefter uddelte irettesættelsen. Man mindes Storm P.s berømte: »... kaseren – det er også mig«.

Der lå imidlertid dybe politiske uoverensstemmelser bag disse mærkværdigheder, og modsætningen forstærkedes, efterhånden som Dahl omkring sig samlede en gruppe af grundtvigsk indstillede lærere med Cornelius Appel som den mest fremtrædende i kredsen. Over for dette »demokratisk-nivellerende Parti«, som Tidemands efterfølger, provst Hjort, kaldte det, stod de mere konservative indstillede, regeringstro embedsmænd.

Modsætningerne nærmede sig bristepunktet, da Dahl, tydeligt inspireret af Søren Kierkegaards angreb på statskirken, fra prædikestolen leverede voldsomme udfald mod statens religionslovgivning. I Slesvig gjaldt jo ikke junigrundlovens religionsfrihed, og Dahl kunne derfor med en vis effekt vende sig bl.a. mod den tvungne barnedåb. Striden kom dog i det lange løb mest til at dreje sig om konfirmationen, som man på linje med Grundtvig ønskede spaltet i en borgerlig og en frivillig kirkelig del.

Nyholms analyse af denne strid godtgør på overbevisende måde, at den første tilskyndelse til den stammede fra Kierkegaard, men at den i sit videre forløb, takket være bl.a. Appel og Chr. Sigfred Ley, blev ledet ind i en grundtvigsk frihedsretning. Dahls udgangspunkt var hans ønske om, som Nyholm skriver, »at være en inderlighedens apostel«, men da den grundtvigske tanke om folkelig og religiøs frihed kom til, fik den oprin-

deligt religiøse tankegang hos ham og hans tilhængere en politisk konsekvens, der kunne blive farlig for sprogreskripterne.

Ganske vist holdt Dahl og hans fæller stejlt på sprogpolitikens nødvendighed og berettigelse, fordi flere af dem i deres daglige gerning var forpligtet på den. Men skulle konfirmationen gøres til en fri, kirkelig handling – hidtil var den betragtet som afslutningen på skolegangen og skulle derfor foregå på dansk – måtte sproget ved den automatisk blive valgfrit. Samtidig argumenterede mændene i denne kreds ofte ud fra tanken om Slesvigs egenart, og de advarede mod en overilet inkorporation. Slesvig skulle i ro finde sig selv, og danskheden skulle sejre ad frihedens og det folkelige kappestræbs vej. Det var farlige tanker for sprogstyret, de grundtvigske apostle her førte frem, og det er karakteristisk, at i årene op til 1864 ansatte Regensburg ingen grundtvigske præster i Slesvig.

På denne baggrund har Nyholm med fuld ret, forekommer det, givet os rigtigere forestillinger om Klosterbevægelsen, end vi har haft før. Det var ikke Klosterbrødrenes mening at søge sprogreskripterne ophævet. *Politisk* advarede de mod en indlemmelse af Slesvig i Danmark, før det slesvigske folk frit havde udtalt ønsket herom, og de vendte sig mod, at man syd for Kongeåen opretholdt et tvangsstyre, langt fra junigrundlovens folkestyre. *Sprogligt* krævede de egentlig kun tilladelse til tyske privatskoler og til tysk konfirmationsforberedelse, hvor regeringen (fra 1861) havde tilladt tysk sprog ved den kirkelige konfirmationshandling.

Der kan ikke rettes væsentlige indvendinger mod hovedresultatet af Nyholms arbejde, og heller ikke mod hans omhyggelige redegørelse for de personelle forhold og ændringer i Tønders kirke- og skolevæsen i den behandlede periode. Detaljerne står

dog ikke helt klare og sikre i alle tilfælde. Således er det forvirrende, at provst Tidemands afgang og Hjorts udnævnelse til hans efterfølger først omtales længe efter, at Hjort er begyndt at spille en rolle på bogens sider. Omtalen af præsternes forhold til landmenigheden er heller ikke egnet til at skabe klarhed hos læseren. Først fortælles i et referat af et brev fra Kiær (s. 46), at landmenigheden hørte til archidiakonaten. Derefter virker det forunderligt, at det lidt senere i et citat fra et brev fra den samme Kiær til Regensburg (s. 94) hedder, at trediepræsten, Carstens, »påberåber sig *sin* rent danske *Landmenighed* for at han ikke har wühlet«. Endelig kommer så (s. 147) den rigtige forklaring, at embedet som trediepræst er oprettet i 1729, og at dets indehaver skulle prædike både på dansk og på tysk i byen. »Da bedehuset i Emmerske blev oprettet i 1733, skulle han tillige betjene den dansktalende menighed her.« Sådan var det stadig i 1850'erne. Det var altså Carstens, trediepræsten, der var præst for landmenigheden, men det fremgår kun indirekte.

Iøvrigt havde man gerne set en mere indgående skildring af denne Carstens. Som indfødt tøndringer med tysk uddannelse indtog han en mellemstilling mellem dansk og tysk, ikke uden lighedspunkter med en »slesvigsk« skikkelse som pastor N. C. Nielsen, Sommersted.

Dr. Nyholms udmærkede bog efterlader hos læseren ønsket om, at hele problemet om det »særslesvigske« før og efter 1864, både dets realitet og tankerne om det, engang må få en kyndig og dybtgående behandling, frigjort for anakronistiske synsmåder. I sammenhæng hermed eller som en undersøgelse for sig ville det være af værdi nøjere at få beskrevet samspillet mellem grundtvigske og andre kongerigske ideer og udviklingen i Sønderjylland mellem 1830 og 64. Nyholms

resultater for Tønders vedkommende tyder på, at det ville være både frugtbart og berettiget at tage disse ting op.

H. P. Clausen.

Julie Grüner: Minder fra mine bedste-forældres hjem i det danske Altona. (Gad, 1958). 195 s.

Erindringerne, der er nedskrevet i 1890'erne og udgivet af Albert Fabritius og H. Topsøe-Jensen, dækker de velstående købmandsfamilier i 1840'ernes og 50'ernes Altona. Ingen fremtrædende offentlige personer er med og ej heller store begivenheder; »minderne« skal altså søge deres raison d'être i miljøtegningen, og på det område gør de fyldest. Livet i den merkantile overklasse og dens idealer fremtræder levende gennem de mange småbilleder af de forskellige familiedømmer, selv om det anekdotiske stof måske optager vel megen plads. Det aftegnede miljø er velkendt fra andre af samtidens større byer, både f. eks. i Tyskland, England, U. S. A. og i København og Helsingør; men det har sin værdi at se det dokumenteret også i Altona. Det skal tilføjes, at erindringerne og noteapparatets oplysninger ofte vil kunne yde værdifuld hjælp under arbejde med identifikation af en række borgerslægters medlemmer.

Vagn Dybdahl.

Kjeld Bjerke & Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870-1950. (Gad, 1958). 175 s.

Det er et meget fortjenstfuldt arbejde, som her er udført af Det statistiske Departement og Københavns Universitets økonomiske Institut. Størst interesse frembyder naturligvis perioden før 1930, mens tiden derefter tidligere er behandlet i publikationer fra Statistisk Departement.

For tiden før 1930 falder arbejdet

set ud fra indre kriterier stort set i to hovedgrupper: tiden før omkring århundredskiftet og tiden efter. Dette skyldes kildegrundlaget, der for tiden efter 1900 på de fleste områder flyder meget rigeligere, omend det målt med vor tids øjne er ret spinkelt.

Det spinkle kildemateriale er – som forfatterne også er klar over – bogens svaghed. Det vil imidlertid være ubilligt at rette kritik mod fremstillingen ud fra dette forhold; man har villet besvare den stillede opgave, og så må man bruge, hvad der er. Mere afgørende er, om man har anvendt alt, hvad der er, og om man stillet over for de forskellige kildegrupper har udøvet den fornødne kritik. Dette synes ikke mindst at være det ømme punkt, når det gælder indkomststatistikken, der netop (bortset fra landbruget) er af væsentlig betydning, fordi forfatterne lader nettofaktorindtægten stå som det centrale begreb. De foretagne beregninger og justeringer kan man nok følge, og man må lade dem passere med en let kuldegysning over dristigheden, men derimod får man næsten intet at vide om den kritik, materialet (skatteligninger) er blevet mødt med, her tænkes især på tiden før 1904. En lignende usikkerhed føler man over for de beregnede konsumtal. Man må her spørge, og det gælder også indkomststatistikken, om det alligevel ikke havde været muligt at foretage en række afprøvninger af kildematerialet gennem undersøgelser i et udvalgt arkivstof.

Bogens hovedresultater har imidlertid det tiltalende karaktertræk, at de svarer til, hvad man synes er rimeligt – alene det er naturligvis meget tilfredsstillende, selv om det nødvendigvis ikke også behøver at være en betryggelse. Dernæst må fremhæves, at bogen er særdeles velskrevet, således at den virkelig kan læses, uden at der stilles overvældende krav om indsigt i økonomisk metode. Til dette kommer, at den på en række områder